

Лихі люди

Про книгу

«Лихі люди» Панаса Мирного – повість, присвячена темі боротьби кращих верств населення за інтереси народу. Для твору характерна контрастність образів: чесні інтелігенти Петро Телепень і Тимофій Жук протиставляються підступним і лицемірним Шестірному і Григорію Попенку.

Танас Мурний

Лихі люди

БОГДАНОВА ШКІЛЬНА НАУКА

© Видавництво "НК-Богдан"

www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-7846-7

Панас Мирний
ЛИХІ ЛЮДИ

Панас Мирний (Панас Рудченко)(1849-1920) —
відомий український письменник, автор
реалістично-психологічної прози.

Першим в українській літературі розкрив образи близької йому за духом непомітної
«маленької людини» — українських дворян і поміщиків, чиновників, торговців, селян.
А ще... українських жінок.

Повість

І день іде, і ніч іде.

І, голову схопивши в руки,

Дивуєшся: чому не йде

Апостол правди і науки?

Т. Г. Шевченко

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга¹ і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... А ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрюзі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста

стяга простяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця — і пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно вплигло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його проміясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстигались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, я буду розстигатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих проміястих язиків... Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому, знай, то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху...

А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світом; цілувало тисячами своїх гарячих іскорок; гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луги, струшуючи срібну росу, розлягались співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим туркотанням горлиць, тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулись і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і

до краю, з одного боку на другий, стрінувся з світовим клетком — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний теплий, погожий.

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овощ огородня, садова й польова. Все це везлося на базар — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали їх жінки, дочки — перші в свитках, другі — в керсетках, або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицях швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, ув однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці, заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконницю; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овощю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчалися, торгувались, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клетотіло одним клетком, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; усе його з

гомонам стрівало, радіючи. Не тільки люди — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена з початку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світить любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурій цвіт та померки вузького двору — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видко. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душогубів, там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, тисячами замирали почуття, тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...

Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками насунула на землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видко було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на ґноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору — і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці ґнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні.

Він сидів — і писав. Спина заболіла, рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видко було — велика утома обняла його. Він сидів і якось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні: видко було, що він збирався з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвав Петро Федорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла згряя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цоканючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвались у його серці... Він догадавсь...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що їх жилець перебрався кудись інде, — бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірочки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то

сама мука понурилася серед хати! Світ від лосевої свічки падав на його й обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Прошло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіра, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч, разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу призро удивлявся він —

і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилина, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма — то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде.

І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом

виплигло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зосталася. «Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все-таки стояла. «Це я вдивився у те трекляте

вікно,

і мана від його морочить мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширшала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер.

І ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало краскою. Ось двері розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли й личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович. — І лице матері, і лице дитини такі знайомі... Це ж я! Це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель? Учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо. Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати. — І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду вчитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошиє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку — і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці. — Усю школу запахаю!

Мати усміхнулася:

— Запахаєш, сину...

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є! Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — гладячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо, мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати й почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху й направилася з хати. Вона пройшла кухнею, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи вже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав;

а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав той і звів очі на двері.

Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її все зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з перебоями. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на стулі і налила чаю з стакану у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг в свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синові голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо, — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь — не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поти, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало у очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

«І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?» Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... «Чому я довіку, довіку не зостався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура, заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своім темним і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холоне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі ворожі руки перервали його!» Жаль гострим ножем краяв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній-прорісі заметушилася постать чоловіча. Незабаром старий кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. «Благородіє! благородіє!» — дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє», «його благородіє» не забалакало, воно, правда, порвалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався, очі тільки божевільно упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від «його благородія», вийшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє! благородіє» — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. «Благородіє! благородіє!» — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. «От тобі і рівноправність! — подумав він, махнувши рукою. — Умиймося краще».

Петро Федорович устав; кров ударила в голову, потемніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив в неї води і почав хлюпостатися, примочуючи найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові — наче горіло що, аж пекло йому в очі, мов хто піском засипав їх — різало; обличчя — парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він ще раз линув води на голову, підвівся, узяв рушник і почав утиратися. Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застило заволокою; у висках —

сіпало, у грудях — боліло-хрипіло. Безсонна ніч давала себе почувати: не тільки груди, руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. Йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова упала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти угору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від утоми закрилися, рот розкрився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправжки крутив їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покритися темнотою: забуття насунуло; трудний сон наліг.

Не надовго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки й у сні його не покидали: страшними причудами вони трясли його душу. Очевидячки дня зливалися з сонними марами ночі — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима — йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало по своєму шляху і наступало на його. Він кинувся, устав, поводячи тривожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем — височезним, широчезним, немилосердним... Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі — ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого вогню, пекучого й уразливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра пихтіла та димила, колишучи червоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Федоровича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолився очима. «Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого», — казав його зляканий погляд, тривожно бігаючи і шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс, — доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він опустил голову на груди. Сторож подивився-подивився; поставив снідання на стіл; узяв миску і глек з водою; ще раз обвернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому недовго ряст топтати²! — почувся з-за дверей його голос.

— Как так? — почувся і другий, незнайомий.

— А так — на ладан дише! І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печери?

— Не нашого, брат, ума дело... Начальство про то ведає, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі... Петро Федорович знеміг, повалився на ліжку — і знову заснув...

І сняться йому давні привиденьки. Сниться йому улица, запруджена народом, що вертався з базару, сниться базар, котрий переходять вони удвох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, веде його за руку. Стривають їх знайомі, становляться, розпитують. Хрещена мати, котру

він поцілував у руку, погладила його по голівці і наказала вчитись. Се було біля бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла купа бублейниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: поміж народом, наче в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! лови! — гукали бублейниці й мчали, мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав з в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови? — спитав батько.

Товста бублейниця з масним лицем, масним очіпком та некращою й одежею, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержиш бубликів: як та миша, підкрадеться, ухопить в'язку — і драла!

— То, папо, Гриша, — казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що крав бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину; що він і не вчиться, що він і в школу не хоче ходити; що він ото уже й бублики краде.

— Ти не бери з його приміру. Бач, він який! — сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і учитель — зажовклий та замлілий чоловік, в бакенбартах, з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає: чи буде він учитися? «Буду», — одказує він тихо. Ось ще щось спитав його; він одказав; учитель погладив по голові, засміявся і... повів його у школу, велику хату, уставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. Як тільки показався вчитель, все зразу утихло, і всі, як ті москалі, посхоплювалися, стали.

— Сідайте, — сказав учитель.

Мов що глухо ламалося-опускалося: то школярі сідали.

— А ось і твоє місце, — сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву.

Він пішов і сів.

— Учіться ж, — мовив учитель, виходячи разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову несамовитий крик та галас піднявся з усіх боків. «Бе, а — ба; ве, а — ва», «І очисти мя од всякія скверни...³», — роздавалося то там, то там. «Посунься!» — крикнув хтось. Десь щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зчепилися битись. «Не лізь!» — «Лисичка, лисичка!.. Зайчик!.. Вовцюга!»... І пішов викрик по всьому класі: перекидалися прізвиськами з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалось коло його вуха.

Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві — один чорноголовий, другий білоголовий — і перешіптувались між собою.

— Не знаю, — одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався і посунувся від їх.

— Не займай, — раяв чорноголовий.

— Ще розкисне, учителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені його очі уп'ялися в Петруся. — Ти тільки мені будеш що казати вчителю, то дивись! — І, показуючи кулак, шпарко замахнувся ним. Коли б не одскочив Петрусь, так би духопелик і влип у його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвався, що аж упав з лави додолу... Гук роздався по хаті.

— Тю-у-у-у! — скрикнув хтось.

— Новичок упав! Новичок упав! — І всі кинулися до Петруся, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом: між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене... — одказав Петрусь мордатову.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— Отой, — указав Петрусь.

Як звірюка кинувся мордатий на білоголового. Білоголовий тремтів, одступався.

— Я його не бив... Їй-богу, не бив! Він бреше.

— О-о, жаб'ячі очі! — гукнув мордатий. — А гусочки хоч? Кажі, дати?

— Їй-богу, я його не бив, — прохався той.

Миттю рука мордатого опинилася на білій голові... хрусь! — і відлясок пішов по хаті.

— Ай! — скрикнув білоголовий.

І його зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмеда? Я буду вчителеві жалітись, — плакав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив, він тільки намірявся мене вдарити, та я одсунувся.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла в кінці хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе зовуть? — спитав.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай же, Телепень: тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не хвалися.

— Ні, я учителеві не буду казати.

— То-то ж, гляди. А гроші в тебе є?

— Ні, немає.

— Ф'ю-у! — мордатий свиснув. — Тут немає, а може, дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, я подивлюся які.

Петрусь не знав, що одказати.

— Так при...

Тут саме показався на порозі учитель. Усі пороснули по місцях. Мордатий мов крізь землю провалився.

Коли сів Петрусь на своє місце, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на учителя. У хаті стало так

тихо, що чуть, коли і муха пролетить. Коли-не-коли роздасться луск лави або глухий поворот кого з школярів.

— Білобров! урок! — сказав учитель.

Школяр з зеленими очима підвівся і почав казати урок. Нешвидко, розтягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурячись і розтягаючи слова. Сумно, сонно... Щось десь стукнуло, наче упало. Роздався регіт.

— Хто то? — грізно спитався учитель.

Один з школярів підвівся і сказав, що то Ґудзь заснув і, сонний, посунувся з лави.

— Ґудзь! — обіззався учитель. — Сюди!

Невеличкий хлопчик з сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов насеред хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Ґудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— Накарачки, скотино! — гукнув учитель.

Ґудзь упав навколюшки... І знову тихо, і знову урок...

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то?! — знову гукнув учитель.

Усі оглянулись, шукаючи винуватого.

— Хто то?! — ще грізніше гукнув учитель.

Як у рот води набрали.

— Жук! — кликнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся з-за послідньої лави.

— Ти? — визвіривсь учитель.

— Що таке? — спитав Жук.

— Ти не чув? Не чув?! — мов ужалений, скрикнув учитель. — Телепень!

Петрусь підвівся.

— На лінійку, дай тому великантюзі напальків і скажи йому, чого він не чув.

Очі всіх уп'ялися у Петруся, а він стояв і не знав, що йому робити: чи учителя послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ти стоїш? На! — сказав учитель.

Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На, кажу!

Петрусь zalився сльозами... Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель. — Сідай. Шестірний!

Невеличкий і юркий, як миша, хлопчик пірнув під лаву і миттю опинивсь біля учителя.

— Гарячих, Костянтині Івановичу? — спитав він, беручи від учителя лінійку.

Регіт, як галячий клеїт, зірвався.

— Гарячих... Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я не винуватий, Костянтині Івановичу! — басив Жук. — Я нічого не чув.

— Держи руку! — скрикнув Шестірний, і хижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку. Шестірний замахнувся; Жук одхопив руку — лінійка ударила об лавку і задзижчала. Усі засміялися. Зло невдачі скривило личко малого: щоки почервоніли, ніс роздався, очі насупились-позеленіли.

— Держи! — гукнув він і захопив Жука за пальці.

Трісь-лясь!

— Ай!..

Петро Федорович кинувся, схопивсь. У голові його ще снував сон свої візерунки, перед очима ще манячила мана: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого. І серце у його стало, коли він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякався його — і затремтів. Сон, як дим, знявся, зник.

І знову він один у сирій сирій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому лежав хліб і ще щось з їжі; а вгорі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як темний рот якогось страшного звіра з гострими іржавими зубами.

Петро Федорович пізнав, де він — і холод пробіг по його гарячих жилах.

День промчався над землею — хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь, над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило — і

прикрила ним світ. Заблищали зорі у небі, як очі у добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася — і огнений слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сходив місяць; ось і він виткнувся — здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіні понад землею, мов душі померших або сонні причуди. Мир утихав після денної праці: згорталися його натружені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали; закривалися натомлені очі — засинали. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом. Все заснуло під його добрим поглядом; заснуло, щоб на завтра прокинутися знову, з ясным сонцем проснутися на нове змагання з життям, з новими окріпими силами, і знову оголосити світ своїм гуком, своїми слізьми і радістю, котрі, як і кожен день, зіллються у один гомін, у один голос, і понесуться над розбудженою землею. Не спали тільки записні гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, доглядаючи недужих дітей; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити голодну згагу, ні ганчірки — прикрити голе тіло... Вони тільки дрімали — і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля, і колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим поглядом.

І все се бачили, кому хотілося бачить; все се знали — кому хотілося знати... Ніхто тільки сього не бачив і не знав з тих безталанних жильців темного непривітного дому, що стояв над горою й дивився в провалля своїм похмурим поглядом... Не бачив сього нічого ніхто з тих, кого лиха доля завела у ту господу німоти, мороку, душної і тихої смерті. Ясний ранок розцвітав над темною землею — для їх було все рівно: темно та сиро; жаркий день змінив свіжий ранок, а в їх сіро та вогко; вечір зогнав день — німо та нудно; ніч наряджена вийшла — а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей... І здавалося — заглядали вони глибоко в душу; нігде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оті жильці! Краще б зарево пожежі світнуло на їх; краще б воно обняло їх в огненному вихрові світа, обернуло у попіл, ніж невеличка частина його, що лукавий чоловік повернув на потребу собі, загнавши в гніт лоєвої свічки, темними муками добивала кожну душу! Муки були такі тихі і такі довгі, що мов і не ворушилися,

і все, здається, там застигало, холодило, костеніло. То був страшний сон з видющими очима; живий сон з сонною душею... Під ним тліли і догоряли живі душі.

Петро Федорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні прошлого.

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місті, де доглядав його добрий материн погляд, — у великому місті, велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чутно того тепла, що гріло його там, — широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати — стіл; попід стінами — кровати. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку. Його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невнятні слова; лице грало краскою, одрадою... Щось, видно, добре твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний, по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко, під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає де, бо глибока думка на його чолі, якась боляча втома на його очах. Об чім він думає? Про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чутно шептання Шестірного, тихе, важке шептання; так вітер восени шепочеться з пожовклим листом. Недаром у Жука втома на очах, недаром сумний вид!

І Жук, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквітчані білими гудзиками з срібним позументом коло невеличкою стоячого коміра. На другій кроваті, якраз за Жуковою, загорнувшись у коць, лежить хлопчик. Личко його бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Федорович зразу пізнав, хто то, і одвів очі до четвертого хлопця, у сірому демикотонному каптанці, з дірявими локтями. Лице у його довге, у жовтих плямах; очі й зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці

і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки лисніла ним.

— Коли ти, Попенко, наїсися? — спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на увесь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець черв'яка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю, — кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той, змів крихотки з столу; укинув у рот; ухопив картуз і одну книжку і мерщій з хати!

— Куди? В семінарію? — спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою — і скрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесьте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застебнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того й другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох та мерщій і навтьоки! Кому ж тепер нестане? Се моя часть, — беручи шматок булки і сала, казав Шестірний, — а ви удвох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йому б і не треба, — додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скрививсь. У його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівся — і впав.

— Коли б ти, бісова Шестірня, хоч раз занедужала, то, може б, поняла віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — і Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот.

Жук призро глянув на його.

— Отже ти й не їси, а тільки балуєш... Узяв би четверту часть одділив, та я четверту, от і було б Телепневі!

— Як же! Чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук. — Не попадайся мені за увесь день на очі, а то я полічу твої погані ребра! — Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ж ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе, — стогнучи, мовив і Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти, — зло скалячи зуби, казав Шестірний. — Чого ж ти і похваляєшся на Попенка?

— Кажу: хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвоник. Шестірний, як опечений, схопився, кинув хліб і сало; мерщій за книжки — й чимдуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив услід Жук; доїв своєї часті; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устроївши голову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що накаже! Одужуй, брат, скоріше; гулять підемо до річки, а то і я вже занудився, сидячи в хаті. Прощай.

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженням серцем, з своїм бодем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому й розважити, нікому одвести думки від глибокої образи. Петрусь припав до подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушечка — та й та ще більше рябіла від його кривих сліз.

Увійшла низька кирпата молодиця — служка; понуро глянула на його, на райно⁴; поприбирала, повимітала і пішла, не сказавши ні одного слова, буцім вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову зостався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. Йому приснилася мати, своя хата — чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грюк і гук збудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семінарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... їсти так захотілося — аж шкура болить, — казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову самотні думки; знову сон...

Гвалт спершу надворі, потім коло хати, а далі в самій хаті сказав йому, що поприходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук... Шестірний почав бережно роздягатися, обтрушувати пил, здимати пух з одягу. Попенкові очі заходили по хаті, по столі — він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти нащо з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче? — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що у того аж у очах потемніло.

Попенко почав виправлятися; клявся-божився, що він і не бачив, він і не знає, що три часті тільки й було положено.

— Хай мене грим поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! Хай я вдавлюся, хай я провалюся! Хай мене сира земля проглине, коли я їв чинюсь часть, окреме своєї! — клявся Попенко.

— Побачимо, — сказав Жук і пустив Попенка.

Попенко, вирвавшись, як заєць, дременув до порога, почав кривитись, дражнитись:

По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний!..

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти з'їв.

— Що ж ти мені зробиш? Ну — з'їв! Їй-богу — з'їв! Хай мене хрест поб'є — з'їв! Хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Отже тільки Жук глянув на його, Попенко, наче дим, щез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитись? — сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призво глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті. Настала тиша. Знайома уже молодиця-служка увійшла,

розставила стіл серед хати; накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень, зводячись.

— До обіду — то і встану, а в гімназію — так і недужий, — промовив Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали, чого так довго боліє.

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже поспішили сказати, кому що треба.

Шестірний перемінився в лиці — поблід, задрижав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимофію-брате! Прости мене! — замоливсь він до Жука. — Я більше не буду. Їй-богу, не буду!.. Не будеш битися?

І, се кажучи, почав крастись до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинивсь за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глітав, запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо, одні ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі... Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті і взявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і копирсав у зубах. Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас, не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу. — У других на закуску ягоди або що солоденьке-ласеньке, а в нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у других? — спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках, та й хваляться! —
неласкаво одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело замовив
Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить. Та, мабуть, піду — бо
поки дійду, то й сонце навзаході буде. Принести і вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук. — Ти хоч би нашого
не крав; а то щоб він ягід приніс.

— Чого ти? Їй-богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати.

Пішов Попенко — і за цілий день ніхто не проронив
і слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук
засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім
повернувся і заснув. Петрусь лежав —

і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як
вони згорталися у клубки, як розгорталися, розстелялися довгими
поясами; знову як круто повертали, скручувалися, розходилися,
розтягалися. Сонце якраз ускочило у вікна, і його ясне проміння
золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах
різними цвітами, різними кольорами.

Ту затійливу ігру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не
втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій
дрімоті учувається Петрусеві і привиджується... Чується, як рипнули
чоботи Шестірного; привиджується: ось він устав, подивився, чи спить
Петро, потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над
чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому; і в зуби;
примірявся, як би дужче вдарити, та, видно, боявся збудити, і зо зла
скреготав своїми гострими білими зубами... Се далі — очі його
загорілися-заграли... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг
звідти люльку і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи

на постелі,
а останній зложив коло люльки.

— А що се ви робите? Курити збираєтесь? — пронісся чийсь пискливий голос повз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здивувався. Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих ні в тих.

— Курити збираєтесь? А кете⁵ сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! Славна! Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Се не моя, Петре Петровичу; їй-богу, не моя. Се ось... — і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо, чия.

— Я ніколи не курих і не курю! — виправлявся Шестірний.

— Нічого, нічого! А ви чого, паничу, розляглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! Паничу! Устаньте, ради Бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закхив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук бликнув — і схопивсь. Голова його була закустрана; очі задуті, лице заспане.

— Ануте, покуримо, славна у вас люлечка — чудо яка! Нуте, покуримо! А ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович простяг руку за тютюном.

— Я не курю, — понуро одказав Жук.

— А це ж чия люлечка? Чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семінарист. Може, його.

— Де ж той семінарист?

— Пішов кудись; видно, до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо. — І Петро Петрович поклав у свою кишеню і люлечку, і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Призро подивився на його болізний вид, на чорні очі. — Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйте, а то багато уроків утратите, у вищий клас не перейдете...

— Я ж не винуватий, — одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті. Бігали, видно, не одягшись, або, запотілий, холодної води напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку і тютюн з кишені? — грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! Блюдолизу! Єзуїте поганий! — мов корчами, сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойди вон, дурак! — зарусив Шестірний. — Какой чорт курит, а мне достанется!

— Достанеться? Погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав, на що бив? Певне, заранше і примовився.

— Я с тобой не говорю! — крикнув Шестірний.

— Подожди! Ти зо мною не так побалакаєш!

І, плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре! — через скільки часу попитав він. — Ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь.

Жук устав, витяг скриньку з-під кроваті; вийняв запасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?.. — безнадійно спитав сам себе. — От прокляті!

Вирвав шматочок паперу з книжки; обірвав рівненько; скрутив папіроску і, запаливши, знову ліг на ліжко.

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволиці бігали та стрибали паростки західнього сонця; по кутках зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — мовчали. Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала, а огонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз поз раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволиці обернулися в здорові рожеві плями і дедалі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві номерки. Цвіт їх помалу гас, крився темнотою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися — зступились, чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворушилася проти вікна, чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса й освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чортмає⁶? — крикнув Попенко, убігаючи в двері. — Чого ви сидите поночі? Ану, братця, до ягід!

Він черкнув сірничком, і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стульці, кровати.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня, братця, дала — з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти, скільки схочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку й тютюн.

— Як же він дознався, що є? Хіба на видноті лежали?

— Тож-то й є, коли б на видноті клав — і жалю не було б. А то добре знаю: покурив, положив в кишеню та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька вже в руках надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? Збрехав! Сказав: не курю, а в нас, кажу, є семінарист, може, його...

— Нащо ж ти мене вплтав?

— Тож-то й є! Я тепер сам себе лаю. І що б було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— То завтра скажу; а сьогодні мучить...

Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?! — знову він скрикнув гірко.

— Та ну! Годі! Іди до ягід, — казав Попенко, глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв трохи в жменю і почав жувати.

— А тобі дати? — повертаючись до Петра, спитав Попенко. — На! Ягоди добрі. — І він кинув пів жмені на постелю. — А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув: сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як задумався. Високе щось, певно, думає! — і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід, — процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки, — уколів Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий дедалі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався, — крізь сльози мовив Шестірний. — Я буду інспекторові жалітися, їй-богу, буду! У його узяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартири...

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю! — грізно скрикнув Жук.

— Самі нічого не роблять — тільки сплять, та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити — такий гармидер та колотнечу зведуть... Боже мій! Боже мій! — розлягався Шестірний. І плач його, самотній плач, слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; тепле слово привіту не вирвалося з уст його товариства. Жук якимось глухо процідив: «Бач, як невинуваті розлягаються». І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Федоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задрижали, зникли... Знову світ... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі,

дожидає обідати товариства... Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чуто було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж надвечір вернувся. Ніхто його не спитав — де він був; нікому й він не казав про це. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер⁷! — промовив глухо і сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискиряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло в Петруся під серцем; здавило щось за горло; він опустився на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла зразу. Нічні померки розлилися кругом.

Не швидко Петро Федорович розкрив очі...

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука. То був сухий і блідий Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попалила його уста — вони були чорні, огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках — аж усмокталися вони всередину, скули і щелепи гостро повиставлялися з-під сухої жовтої шкіри; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутиною, кривавими жилочками; зрачки тліли, як згасаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася по хаті; їй не було покою на сьому світі і не приймала її сира земля!

Проснувавши по хаті, та тінь знову лягла — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки; як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося — підросло.

Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі — з зеленим виблиском, зуби — дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно. Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подовшало трохи та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмуρο-непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанях, пригладжений, як киця, припомажений, надушений. І Петро — геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук — у сьомім; а Попенко — в богословії.

Ніч надворі; холодна зимня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовара. І, коли надворі вітер виє, разносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, там, у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова... Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки; світла немає; червоне зарево полум'я готить у пузатій порепаній грубі, світить на всю хату, скрашуючи усе в червоний колір: стіни, долівка, шибки — все миготить, мов розтоплене золото... Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язички, що, сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля — то здіймаючись високо угору, то склоняючись набік — і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світлі колишуться і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне огняне зарево. Петрову тінь мов хто укопав серед хати, стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається униз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колишеться нарівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках...

Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не примічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки обходу, про попівен, попів, матушок.

— Попенку! — обізвав його Жук. — Оце ти розказуєш нам про свою братію — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подінешся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртуєшся⁸, покрутишся, поки молодий, а там — і собі протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш Божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати?.. Чи як?

— Атож! — одказав Попенко. — Учись, учись у цій проклятій бурсі, та й покинь хіба на самому кінці? Себто: пливи-пливи, та на березі і втопись?.. Ні, може, і погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатшу попівну та кращу парафію; а там... пострижуся. Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же і вам можна...

— Чого я туди піду? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде, а там — попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанях ходять...

— Та-ак! — одказав Жук і замовк, задумався. —

Та воно, і попом будши, можна людям добро робити, — трохи згодом мовив. — Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люди звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — учитися; у свята — народні бесіди, поучай уму-розуму. Погано, що у вас медицини не вчать; вона б якраз пригодилася попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, одказав Попенко. — Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? Грошей дасть?.. Мужик, поки ще темний, то і в Бога вірує; а вивчиться — він і церкву забуде, а про батюшку — поминай як звали! Прийдеться йому коли не з голоду

здихати, то над сухарем давитися; та ще й з поученій твоїх він наглузиться...

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди.

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам — виховання дати, дочкам — придане надбати... Бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума, — усміхаючись, мовив Шестірний, — що громада сама своїми силами виб'ється в люди?

— Атож. Від кого ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш.

— Я? — спитав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править!

— Чого? Що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає! Їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, коли б усі були рівні, — почав Жук. — Оже, коли цього ще немає, то я його і не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, усяк, хто трохи вище став від сірої маси народу, не лізь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав.

Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що я через народ придбав? — допитувався Шестірний. — Науку дав мені твій народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчали!

— А віддай йому назад ті гроші, то, думаєш, науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж про се спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій

ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї власті — ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний. — Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других, і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро без твого правезу?

— Тож — і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо запитав він.

— Атож! Ширша постать — більше нажнеш.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ